

Szociológiai Szemle 26(2): 71–89.

A büntetéshez való viszonyról¹

Syi

i@syi.hu

Beérkezés: 2016.02.13.

Átdolgozott változat beérkezése: 2016.05.30.

Elfogadás: 2016.06.27.

Összefoglaló: A nagyobb közösségeken belül a tartós kooperatív mintázatokat reciprok cselekvési stratégiák képesek kialakítani. A különféle cselekvési szabályokat értelmezni lehet a büntetés fogalma segítségével. A büntetés egy társadalmi cselekvés újraértelmezése. Négyféle büntetéshez való viszonyt (társadalmi beállítódást, értékelési rendszert) különböztethetünk meg úgy, hogy a tipizáláshoz deontikus modalitásokat érdemes használnunk. A büntetés társadalmi gyakorlatba emelésével azonban logikai paradoxon keletkezik, mert a négyféle büntetéshez való viszony közül bármelyik „választható”, mindegyik mögé érvényes igazolást lehet felsorakoztatni. A kooperációt fenntartani képes reciprok stratégiák négyféle érzetre, beállítódásra támaszkodva egyszerre, egymással versengve vannak jelen a társadalmi gyakorlatban, noha elterjedtségük, befolyásuk időtől, helytől, témától függően változhat.

Kulcsszavak: kooperáció, büntetés, cselekvési szabály, értékelési szabály, büntetés paradoxona

A társadalom működésének egyik kulcskérdése, hogy miként lehet kialakítani a kooperációt a közösségeken belül. Természetesen erre nem adható egyetlen, minden szempontból kielégítő válasz. Bizonyos feltételek mentén azonban megfogalmazható az a hipotézis, hogy az olyan gyakran ismétlődő társadalmi helyzetekben, amikor az egyes szituációban nagy a kísértés, hogy a kapcsolatba került szereplők versengjenek egymással, valamilyen feltételes jellegű, RECIPROK stratégiával kialakítható és fenntartható a kooperáció. Ebben az írásban azt mutatom be, hogy ezek a reciprok stratégiák a BÜNTETÉS fogalma segítségével értelmezhetők, és tipizálásukhoz figyelembe kell vennünk azt, hogy milyen büntetéshez való BEÁLLÍTÓDÁSOKAT különböztethetünk el egymástól. Első lépésben megvizsgálom azt a négyfajta társadalmi beállítódást, amely képes a kooperáció kialakítására a nagyobb közösségekben, majd felidézem, hogy a játékelméleten belül az indirekt reciprocitás jelenségével foglalkozó elméletek milyen értékelési rendszereket különítenek el ugyanezzel a kérdéssel kapcsolatban. Végül bemutatom, hogy mi a kapcsolat az – egyéni vagy közösségi – beállítódások és értékelési rendszerek között.

A büntetéshez való viszonyt deontikus logikai fogalmak segítségével fogom tipizálni. A deontikus logika modelljének felépítéséhez, az ehhez szükséges modális operátorok meghatározásához fogalmi primitívet kell választanunk. Ha a $\mathbf{P}(p)$ MEG-

1 A tanulmány az K-113208 számú OTKA-kutatás keretében készült.

ENGEDETT operátort vesszük definiálatlan kategóriának, akkor ennek segítségével a többi (tilos, kötelező, opcionális, mulasztható, preskriptív) deontikus módozatot kifejezhetjük az alábbiak szerint (Syi 2014b).²

1. táblázat: *Deontikus modalitások*

megengedett	$P(p)$	=	$P(p)$
tilos	$F(p)$	=	$\neg P(p)$
kötelező	$Ob(p)$	=	$\neg P(\neg p)$
opcionális	$Op(p)$	=	$P(p) \wedge Om(p)$
mulasztható	$Om(p)$	=	$\neg O(p)$
preskriptív	$Pr(p)$	=	$F(p) \vee F(\neg p)$
		=	$P(p) \wedge P(\neg p)$
		=	$P(\neg p)$
		=	$\neg P(p) \vee \neg P(\neg p)$

A köztük levő logikai összefüggések alapján a hat deontikus modalitás egy logikai hatszögbe rendezhető (Moretti 2009). A hat közül háromra (az OPCIONÁLIS, TILOS és KÖTELEZŐ módusokra) kijelenthetjük, hogy érvényes rájuk a JEPD-elv (jointly exhaustive and pairwise disjoint), amikor igaz az, hogy a három fogalom egymást kölcsönösen kizárja, illetve együttesen lefedik a teljes fogalmi teret (Bittner et al. 2004). Ez a két minőség azért fontos, mert a JEPD-elv szerint összetartozó kategóriákra igaz, hogy egymás között nincs semmi átfedés, illetve rajtuk kívül más fogalmat nem érdemes keresni, mert az adott fogalmi dimenzióba sorolható előfordulásokat együttesen teljesen lefedik. A deontikus modalitásokra azért lesz szükség, mert ezek segítségével lehet a legérthetőbben jellemezni az elemzésbe vont, eltérő beállítódásokat, büntetéshez való viszonyulásokat. Nézzük meg, hogyan.

Kiindulásként idézzük fel a megválaszolni kívánt alapkérdésünket: hogyan biztosíthatja a KÖZÖSSÉG, hogy a tagjai kooperáljanak egymással, amikor kétféle cselekvés hajtható végre.³ A kétféle cselekvés a KOOPERÁLÁS és ennek ellentéte, a VERSENGÉS, DEZERTÁLÁS, \neg KOOPERÁLÁS (a KOOPERÁLÁS, illetve DEZERTÁLÁS helyett használhatjuk a SEGÍTÉS, illetve \neg SEGÍTÉS terminusait is). A kétféle cselekvés tartalma lehet bármi. Az a különbség köztük, hogy a KÖZÖSSÉG a kooperálást JÓNAK, a dezertálást ROSSZNAK tartja-e. Az értékelést nemcsak a cselekvésre, de a cselekvőkre is elvégezhetjük, és ezt a *reputáció* fogalmával fejezhetjük ki. A cselekvők közt megkülönböztethetjük EGO-t és ALTER-t. Előbbi az a tényleges cselekvő, akinek a cselekvését meg akarjuk érteni, utóbbi az az ágens, akire EGO cselekvése „irányul” (EGO helyett használhatjuk a DONOR, ALTER helyett a RECIPIENS terminusait is). A DONOR tehát vagy SEGÍT vagy \neg SEGÍT A RECIPIENSNEK, és ezt értékelve a KÖZÖSSÉG adhat JÓ vagy ROSSZ minősítést a DONORNAK. Két döntésről van szó: először dönt a

2 Az 'opcionális' terminus szinonimájaként használhatjuk a 'közömbös' terminust is.

3 A társadalmi cselekvés fogalmát Weber, a tevés és tartózkodás megkülönböztetését von Wright, az intencionalitás minőségét Belnap és társai alapján értelmezzem (Weber 1987; von Wright 1963; Belnap et al. 2001). Máshol bővebben írok erről (Syi 2014b).

DONOR, hogy miként cselekedjen, majd dönt a KÖZÖSSÉG, hogy milyen legyen a DONOR új reputációja. A DONOR információi korlátosak, hiszen döntése során csak azt veheti figyelembe, hogy a RECIPIENSNEK milyen a reputációja. Ha a DONORNAK egy JÓ RECIPIENSSEL szemben kell döntenie, akkor nyilván kooperálnia kell, hiszen ha nem SEGÍT a másikon, saját maga töri meg a kooperációs mintát. Az igazi kérdés az, hogy mit tegyen a DONOR, ha ROSSZ RECIPIENS kerül elé. Nos, ekkor kétféle logikát követhet.

Egyfelől mondhatja azt, hogy neki minden körülmények között a JÓT kell választania, függetlenül attól, kivel áll szemben, tehát SEGÍTENI fog a másikon. Ezt mondja az, aki a weberi ÉRZÜLETETIKA talaján áll (Weber 1998; Levine 1981; Starr 1999; Erdélyi 2007). Másfelől viszont lehet úgy is érvelni, hogy nincs más lehetőség, mint a dezertálás választása (–SEGÍTÉS). Ha ugyanis DONOR a rossz embert is segítené, az azt jelentené, hogy FELTÉTEL NÉLKÜLI STRATÉGIÁT követ, hiszen a RECIPIENS reputációjától függetlenül döntene. Csak saját érzületét, saját cselekvését szem előtt tartva, a cselekvése következményeire nem figyelve nem használná ki az egyetlen befolyásolási lehetőségét a kooperációs minta alakítására. A FELELŐSÉGETIKAI nézőpont szerint mérlegelnünk kell a cselekvéseink következményeit.⁴ Márpedig a rossz RECIPIENST megsegítve hozzájárulnánk a versengő minta továbbéléséhez. Ez elfogadhatatlan, ezért a DONORNAK a dezertálást kell választania a ROSSZ RECIPIENSSEL szemben. Nem lehet mindenkinek segíteni, a kooperálás csak diszkriminatív lehet (Hardin 1982).

Ezen a ponton kell bevezetnünk a BÜNTETÉS fogalmát, és itt érthetjük meg a fogalom jelentőségét. Amikor ugyanis a DONOR – a fenti gondolatmenet alapján – NEM SEGÍT a rossz partnerén, akkor saját cselekvését ő is és a KÖZÖSSÉG is *átértékeli*. Át kell értékelnie, hiszen a DEZERTÁLÁS „eddig” negatív minősítésű volt, ezért kell valami magyarázat arra, hogy a DONOR miért választja a korábban rossznak értékelt cselekvést. Nos azért, mert a DONOR büntetni akarja a rossz RECIPIENST, hogy ezzel hozzájáruljon a kooperáció fennmaradásához a közösségben belül.

A büntetés

Mielőtt megvizsgálánk, mit jelent a büntetés fogalma, egy példával szeretném megvilágítani a büntetésben rejlő *interpretációs problémát*. Ha az órámokon egy diákokat minden ok nélkül a falhoz szorítok és megbilincselem, akkor a közösség ezt az erőszakos aktust rossznak, dezertálásnak tekinti és elítéli. Ha valaki rendőrt hív emiatt, de én ellenállok, ezért a rendőr a falhoz szorít és megbilincsel, a közösség ezt jónak tartja és helyeselni fogja. A cselekvést a *természeti tények* szintjén szemlélve mindkét esetben ugyanaz történik: egy ember kényszert alkalmaz egy másikkal

4 A kortárs erkölcsfilozófia már túlépelt Weber etikátipologizálásán (érzület- vs. felelősségetika), de ebben a tanulmányban vállalhatónak érzem az „ódivatú” weberi terminusokat használni, mert ezzel a kettősséggel ugyanúgy ki lehet fejezni azt a dichotómiát, hogy valaki figyel-e a döntései következményeire, vagy sem, mint sok más fogalom párral.

szemben. A két cselekvésnek azonban a közösség kétfajta értelmezést adhat, kétféle *társadalmi tényként* kezelheti őket. Dönthet úgy, hogy ugyanazt a cselekvést mindkét esetben rossznak, dezertálásnak minősíti, de dönthet úgy is, hogy a rendőr tettét átértelmezi, mondván, a rendőr cselekedete büntetésnek számít. A büntetés célja a rossz (erőszakos) cselekedetek terjedésének megakadályozása, és ebben a minőségében már helyeselhető és kooperációként lehet értelmezni.

Mit jelent a büntetés fogalma? A büntetés feltételezi a rossztevőt és a korábbi rossztevésből fakadó neheztelést a rossztevőre. A büntetés szándékolt, vélt fájdalomkøzøs a büntetett személy valamilyen jogától való megfosztása révén. A büntetés cselekvés, ezért az intencionalitást elengedhetetlennek kell tartanunk. A büntetés alkalmazásához hozzá kell kötnünk a büntető személynek azt a hitét, hogy a jogosultságtól való megfosztás nemkívánatos a büntetett számára. Ez a hit lehet téves, de ez a büntetés kirovása szempontjából mindegy. Egy jogosultság megvonása egyenértékű lehet valamilyen kötelezettség kirovásával (például pénzbírság fizetése vagy közérdekű munkavégzés esetén). A büntetésben mindig benne van a nemkívánatosnak tartott következmény kiváltásának szándéka (Kleinig 1972). Nem gondolom viszont a büntetés szükséges feltételének a hohfeldi értelemben vett felhatalmazottság mint jogosultság minőségét (Hohfeld 2000). Vannak, akik ezt megkövetelik (Bedau és Kelly 2015; Gilbert 1999), és a büntetés normatív kötődését hangsúlyozzák – szerintem fölöslegesen. A büntetés részeként kell tudnunk értelmezni a bosszú jelenségét is, amikor normatív felhatalmazottságról nem beszélhetünk.

A büntetés a SZANKCIONÁLÁS negatív formája. A szankció lehet pozitív is, ekkor JUTALOMRÓL beszélhetünk. A szankció mindig valamilyen reakcióként, azaz valamilyen korábbi cselekvésre adott válaszként értelmezhető. Ha fordítva nézünk a jelenségre, akkor azt mondhatjuk, hogy a szankció feltételes vagy reciprok cselekvés, ami azt is jelenti, hogy *feltétel nélkül*, tehát *önmagában nincs szankcionálás*. Akármi is a szankcionálás tartalma, mindig valamilyen másik cselekvésre hivatkozik. A büntetés így feltételes, reaktív, reciprok cselekvés, amelynek során egyben újraértelmezzük egy hétköznapi cselekedetet, amikor azt mondjuk rá, hogy az BÜNTETÉSNEK SZÁMÍT – searle-i értelemben (Searle 1995, 2009).

Nem térek ki itt azokra az – egyébként fontos és érdekes – kérdésekre, hogy mi a büntetés célja, milyen érveket lehet felsorakoztatni a büntetés igazolására (Rawls 1981), hogy előre- vagy hátratekintő igazolást adnak-e, hogy megelőző vagy visszaállító jellegű érveket használnak-e (elrettentés, rehabilitáció, akadályoztatás, elzárás vagy megtorlás, kompenzálás, kárpótlás), hogy a rossztevőre, az áldozatra vagy a közösségre fókuszálnak-e a büntetés indoklása során (Bedau és Kelly 2015). Azt sem elemzem, hogy mi a büntetés formája. Ezerféle lehet: a testi fenyítéstől kezdve a pénzbírságon, a szabadságvesztésen, a házi őrizeten, a megbélyegzésen, a társadalmi státus, elismertség rombolásán, valamilyen elvárt segítség megtagadásán, a szeretetmegvonáson át a halálbüntetésig széles a skála. Végül nem vizsgálom azt sem, hogy milyen belső, érzelmi folyamatok működnek az emberben a büntetéshez

kapcsolódóan. Nico Frijda fontos tanulmányt írt a bosszú „érzelmi gazdaságtanáról” (Frijda 1994), amelyben a bosszú funkciójaként azt tételezi, hogy az kiegyenlíti a közösségen belüli hatalmi viszonyokat és ezzel stabilizálja a társadalmi életet:

„... a bosszú alapvető stabilizáló ereje sokkal inkább a megtörténtétől való félelemből fakad, nem pedig a tényleges végrehajtásából (Frijda 1994: 265).”

Ha merünk és tudunk a magunk (és mások) lelkébe nézni, akkor folyamatosan észlelhetjük, hogy a bosszúvágyat jellemző reciprocitás mennyire mélyen beágyazódik az életünkbe, milyen elemi erővel határozza meg hétköznapi cselekedeteinket. A kérdés csak az, hogy ebben a reaktív viszonyulásban milyen típusokat különíthetünk el egymástól.

Négy beállítódás

A következőkben szerepneveket nevezek majd meg, de ezekkel utalni lehet akár beállítódásra, attitűdre, akár személyiségtípusra, akár egyéni vagy közösségi érzületre, akár korszellemre, akár büntetési elvre, büntetési szabályra, büntetést igazoló logikára. A vizsgálat alanya lehet egyéni és lehet kollektív agens is.

Eddig csak azt vizsgáltam, hogy a DONOR hogyan cselekedhet, milyen cselekvési szabályokhoz igazodhat: a DONOR értékelheti a saját és a társa reputációját. A kérdés az, hogy mi határozza meg, hogy kinek milyen a reputációja. Azt már tudjuk, hogy a közösség dönt erről, de azt még nem, hogy mindezt hogyan teszi. A közösség háromféle információt értékelhet: a DONOR cselekvését, illetve a két személy reputációját. Itt elég lesz foglalkozni azokkal az esetekkel, amikor az értékelés során csak a DONOR cselekvését és a RECIPIENS reputációját vesszük figyelembe.

Ha a DONOR egy JÓ RECIPIENST megsegít, akkor azt a KÖZÖSSÉG nyilvánvalóan JÓNAK értékeli, így a DONOR reputációja JÓ lesz. Ha az a cél, hogy a kooperációs minta fennmaradjon, akkor a KÖZÖSSÉGNEK el kell ítélnie azt, ha a DONOR nem segít a JÓ RECIPIENSEN, tehát a DONOR dezertálását a JÓ RECIPIENSSEL szemben a ROSSZ minősítés kiosztásával lehet büntetni. A JÓ RECIPIENSSEL szembeni viselkedést nem lehet másként megítélni. De amint azt akarjuk értékelni, hogy miként viselkedett a DONOR a ROSSZ RECIPIENSSEL szemben, sokkal ellentmondásosabb, vitathatóbb helyzethez jutunk. Ilyen esetben a közösség négyféle módon értékelhet: a SZÉPLÉLEK, a MEGBOCSÁTÓ, a PURIFIKÁTOR és a KIREKESZTŐ érzület alapján. Ezeket vizsgálom meg egymás után.

A széplélek

A KÖZÖSSÉGNEK a DONOR cselekvését kell értékelnie, miután egy ROSSZ RECIPIENSSEL szemben lépett fel és vagy segített, vagy nem. Ha a kooperációt akarjuk elősegíteni a közösségen belül, akkor első pillanatra nagyon úgy tűnhet, hogy egyetlen „helyes” értékelés létezik: ha a DONOR KOOPERÁLT, akkor JÓ lesz, ha DEZERTÁLT, akkor ROSSZ. Ugyanazon az alapon lehet ezt elfogadni, mint ahogy tettük a JÓ RECIPIENSSEL szembeni cselekvés értékelésekor. Ha csak a DONOR cselekvésére fókuszálunk,

valóban nem tehetünk más. Ez egy nagyon egyszerű, átlátható és könnyen elfogadható szabály. Nem kell sem azzal foglalkozni, hogy mi lehetett a DONOR motivációja, sem azzal, hogy milyen ember a RECIPIENS. Csak arra kell figyelni, hogy a DONOR miként viselkedett, amit mindenki ugyanúgy megfigyelhet, ugyanúgy értékelhet, tehát egyértelmű végeredményre számíthatunk.

Ez az értékelés annak a cselekvési szabálynak a követésére sarkallja a cselekvőt, hogy „mindig segíteni kell másokon”. Ez úgy is megfogalmazható (ha arra gondolunk, hogy a segítség megvonása büntetesként is értelmezhető), hogy „tilos másokat büntetni”, vagyis „a BÜNTETÉS TILOS”. Ha valaki megszegi ezt a szabályt, a KÖZÖSSÉG azonnal ROSSZRA változtatja a reputációját. Ez feltétel nélküli kooperatív stratégia követésére készíti a DONORT, arra, hogy ne foglalkozzon sem a cselekvés körülményeivel, sem a cselekvés következményeivel. Ahogy a weberi érületetika, úgy ez a beállítódás is csak és kizárólag arra fókuszál, hogy a jót mindenképpen meg kell tenni. Nevezzük ezt az érületet SZÉPLÉLEK beállítódásnak. Ez a minősítés a KÖZÖSSÉG érületére, az „értékelési logikára” vonatkozik, ami nem feltétlen egyezik meg a DONOR cselekvési szabályának logikájával. Lehetséges, hogy a DONOR a feltétel nélküli kooperáció stratégiáját követi, de az is elképzelhető, hogy a diszkriminatív kooperálás cselekvési szabálya szerint cselekszik.

A feltétel nélküli kooperálásra készítő SZÉPLÉLEK érület könnyen képmutató, hipokrita beállítódást alakíthat ki a közösség tagjai körében azzal, hogy csak a – mindenki által látható – cselekvésre teszi a hangsúlyt. A feltétel nélküli segítségnyújtás közösségi elvárása ugyanis arra ösztökéli a cselekvőket, hogy a közösség szeme előtt csak saját jó cselekedeteiket mutassák fel és a dezertálásukat titkolják. Ez könnyen vezethet látszattevékenységekhez és ezzel a hipokrizis terjedéséhez. Nem véletlen, hogy Jézus oly sokat és oly gyakran kritizálta ezt az álszent magatartást:

„Amikor imádkoztok, ne legyetek olyanok, mint a képmutatók, akik szeretnek a zsinagógákban és az utcákon megállva imádkozni, hogy lássák őket az emberek. Bizony, mondom néktek: megkapták jutalmukat (Máté 6:5).”

„Ne ítéljetek a látszat után, hanem igaz ítélettel ítéljetek! (János 7: 24).”

A mások feltétel nélküli megsegítésének maximája túl nagy elvárásokat állít az emberek elé, ezért a „teljesíthetetlen” elvárásoknak csak a látszatok szintjén lehet megfelelni. Ezért nem meglepő, hogy nemcsak vallási, hanem világi szövegekben is felbukkan az ezzel kapcsolatos kritika. Niccolò Machiavelli így írt erről:

„...a legtöbb embert ugyanis a látszat éppen úgy kielégíti, mint a valóság, sőt sokszor jobban lelkesedik a látszatért, mint a tényekért (Machiavelli 1978: 154).”

Ha eltekintünk a SZÉPLÉLEK elv érvényesülésének gyakorlati problémáitól, és csak elméletileg vizsgáljuk az elvet magát, akkor mondhatjuk, hogy ez a beállítódás annyira intuitív, elfogadhatónak látszik, hogy felmerülhet a kérdés, szükség van-e

másfajta értékelésre egyáltalán, hiszen magától értetődőnek tűnik, hogy a jó cselekvést jónak, a rossz cselekvést rossznak kell minősíteni. Valóban nincs is gond mindaddig, amíg csak jó embereket feltételezünk a közösségen belül. Ám abban a pillanatban, hogy elállunk ettől a feltételtől, rögtön komoly kritikát lehet megfogalmazni az elvvel kapcsolatban. Az értékelést végző KÖZÖSSÉG ugyanis tartalmilag ugyanazt a kérdést teheti fel magának, mint amiről a DONORNAK kellett döntenie saját cselekvése végrehajtása előtt: jó-e, ha a DONOR segít a rossz RECIPIENSEN, vagy sem. A kérdés a DONOR számára cselekvése előtt formailag arról szólt, hogy mit kell cselekednie: tegyen jót, vagyis KOOPERÁLJON, tehát segítsen, vagy tegyen rosszat, vagyis DEZERTÁLJON, tehát ne segítsen a másikon. A közösség számára a kérdés úgy szól a DONOR cselekvése után, hogy hogyan kell értékelnie a DONOR cselekvését: jót vagy rosszat tett-e a DONOR azzal, hogy KOOPERÁLT a RECIPIENSSSEL, illetve fordítva, rosszat vagy jót tett-e azzal, ha DEZERTÁLT. Csakhogy amíg a közösség számára nem fontos, hogy milyen a RECIPIENS reputációja, addig a DONOR az általa választható cselekvési szabályokat csak az alapján tudja elkülöníteni egymástól, hogy figyelembe veszi a RECIPIENS minősítését. A DONOR cselekvési szabályainak bemutatásakor kiderült, hogy a DONOR a rossz RECIPIENSSSEL szemben kétféle döntést hozhat aszerint, hogy milyen morális elvet követ (az érzület- vagy a felelősségetika alapján dönt-e). Az értékelési rendszer szigorú értelemben véve nem cselekvési szabály, hiszen a KÖZÖSSÉG utólag értékeli a DONOR cselekvését, de áttételesen minősíthetjük cselekvési szabályként is, ha arra gondolunk, hogy a közösségi értékelés hatással lehet a DONOR cselekvésére is.

Ha a DONOR ugyanolyan érzületben dönt, mint amilyen beállítódás mentén ítélik róla a közösség, akkor a feltétel nélküli kooperációt illetően konszenzus van köztük. A DONOR azonban érezheti úgy is, hogy a rossz RECIPIENSSSEL szemben nem szabad KOOPERÁLNI, mert ezzel a rossz továbbélését tenné lehetővé, ezért inkább BÜNTETNIE, vagyis DEZERTÁLNI kell. Ezt a megfontolást azonban a SZÉPLÉLEK érzületű közösség nem osztja, és a DONOR büntető jellegű DEZERTÁLÁSÁT nem fogadja el jogosnak. Ezen a ponton értékkonfliktus keletkezik köztük. A két lehetséges cselekvési szabály közül a feltétel nélküli kooperáció stratégiája a weberi érzületetikának feleltethető meg csakúgy, mint a SZÉPLÉLEK beállítódás. Utóbbi azonban már nem „kompatibilis” a diszkriminatív kooperáció elvét valló – és felelősségetikai alapokon álló – cselekvési szabállyal.

A megbocsátó

A SZÉPLÉLEK beállítódás nem figyel a következményekre, ami azzal kritizálható, hogy „ugyan szép és hangzatos, de mindez csak gyermeki naivitás, veszélyes illúzió, amivel a való világban le kell számolni”. Hogy megértsük, hogyan, előbb vegyünk néhány példát. i) Amikor egy koldusnak pénzt ad valaki, azt a közösség a rászoruló támogatásaként, pozitívan értékelheti. Amikor azonban az ember észreveszi, hogy a koldus lába nem is bénult le, tehát egy egészséges, csaló koldusról, vagyis egy rossz emberről van szó,

akkor új érzület alakulhat ki, amely szerint a hazug koldus nem méltó a segítségre. ii) Ha egy társaság elmegy sörözni, és valamelyikük otthon hagyja a pénztárcáját, akkor a többiek kifizetik az ő italát is, de ha a második, harmadik, sokadik alkalommal is ugyanez ismétlődik meg, akkor egy ponton megváltozik a hozzá való viszony, és a haverok már nem érzik azt, hogy ki kéne segíteni őt. iii) Ha valaki egy villamosról leszállva rohanni kezd, és mi elbuktatjuk őt, akkor azt a külső megfigyelő nem fogja kooperációs gesztusként, pozitívan értékelni, de ha kiderül, hogy az illető tolvaj, aki a zsákmányával menekül, és mi azért gáncsoltuk el, hogy ne futhasson el, akkor a közösség már dicséretet oszthat ki a számunkra. iv) A már idézett bilincselős példában ugyanazt az erőszak-alkalmazást elítéljük, ha elsöre a tanár követi el a diákkal szemben, de helyeseljük, ha másodjára a rendőr követi el a tanárral szemben.

Ezekben az esetekben megváltozik valami bennünk a SZÉPLELEK beállítódáshoz képest. Ezt a morális szempontváltást csak akkor érthetjük meg, ha figyelembe vesszük a büntetés jelenségét. Amikor rosszat látunk magunk körül, sokunkban elfogadhatóvá válik a büntetés alkalmazása a rossz megállítására. Korábban azt írtam, hogy büntetés egy korábbi rossztevésre ellenreakcióként kezdeményezett, valamilyen rossztevés (fájdalomokozás), amit a közösség nevében átértelmezünk és büntetésként konstituálva jónak ítélünk. A rossz ember azért rossz, mert korábban rosszat tett, és ha meg akarjuk akadályozni, hogy a rossz cselekvési minták fennmaradjanak a közösségben, akkor büntetnünk kell. Ekkor a DONOR által végrehajtott büntetés (ami első szinten rossztevés, második szinten jótevés) IGAZOLT, míg a RECIPIENS által elszendvedett büntetés MEGÉRDEMELT lesz. Ezt az érzületet fejezi ki a „rossz elnyeri méltó büntetését” jól ismert mondás. A gyerekeinknek esténként olvasott mesék, a hollywoodi kasszasikerek történetei szinte mindig ezzel a tanulással zárulnak. A kooperációs minták belsővé tételének és megerősítésének kulcsmondata ez.

Ez a szabály emeli be a morálba a büntetés lehetőségét. „Jók közt” (a jó RECIPIENSEKSEL szembeni viselkedés során) nem lehet alkalmazni, mert ott továbbra is a SZÉPLELEK szabály a mérvadó („ha a jót segíted, jó vagy, ha a jót nem segíted, rossz vagy”). Ha azonban vannak ROSSZAK a közösség tagjai között, akkor ez az új beállítódás, amit MEGBOCSÁTÓ érzületnek nevezhetünk, már megengedhetőnek tartja a büntetés jelenségét. Ekkor a BÜNTETÉS MEGENGEDETT. A segítségnyújtás elmulasztása akkor lesz pozitív, és a DONOR reputációja akkor lesz JÓ, ha a KÖZÖSSÉG ezt a RECIPIENS megbüntetéseként minősíti. Az a tény, hogy a büntetéshez való viszony megengedő, azt jelenti, hogy ekkor még van mód a mérlegelésre, és a büntetést nem kell feltétlenül végrehajtani, vagyis a büntetés még nem kötelező. Ez praktikusán annyit jelent, hogy még adott a lehetőség a rossz megsegítésére és az ehhez szükséges megbocsátásra.

„...ha pedig a te atyádfia vétkezik ellened, dorgáld meg őt; és ha megtér, bocsáss meg neki (Lukács 17: 3).”

A KÖZÖSSÉG ekkor abban a morális állapotban van, amikor már elfogadja, ha a DONOR elmulasztja a segítségnyújtást (hogy ezzel büntessen), de még díjazza azt is, ha

a DONOR megbocsátó, és segít a rossz RECIPIENSNEK. A BÜNTETÉS ekkor még NEM KÖTELEZŐ. Ha egy cselekvés és annak ellentéte is egyaránt megengedett, akkor deontikus opcionálitásról beszélhetünk, vagyis ezt az érzületet azzal jellemezhetjük, hogy azt mondjuk róla: a BÜNTETÉS OPCIONÁLIS. A DONORNAK ekkor van *valódi döntési lehetősége*, amikor saját maga mérlegelhet a segítségnyújtás (a büntetés) alkalmazása vagy elmulasztása között. A megbocsátásnak azonban nem ez a beállítódás jelenti a legerősebb fokát, hiszen itt már elfogadott a büntetés, ami a rossz (nem segítség) visszaadását képes elfogadni. A SZÉPLELEK érzületben – amennyiben az „igaz”, és nem látszatvezérelt – ez nem elképzelhető. Mint ahogy a büntetéshez való viszonyban is ez a beállítódás jelenti a „leggyengébb” fokozatot – ahogy azt látni fogjuk a következő fejezetekben. Amíg a SZÉPLELEK és a MEGBOCSÁTÓ között a büntetés elfogadása vagy elutasítása jelenti a fő különbséget, úgy a MEGBOCSÁTÓ érzület és a következő beállítódás, a PURIFIKÁTOR között a megbocsátás hűz választóvonalat. A MEGBOCSÁTÓ érzülethez olyan minőségek kapcsolhatók, mint a nagylelkű, kegyes, elnéző, irgalmas, kegyelmes, könyörületes, szigorú, de igazságos, bűnbánó jelzők, amelyek a megbocsátás különböző fokozatait fejezik ki. Amikor e jelzők ellentétpárjait használjuk, már egy másik beállítódásról beszélünk.

A purifikátor

Mondhatják valakire, hogy hajthatatlan, engesztelhetetlen, kérlelhetetlen, tántoríthatatlan, kegyetlen, irgalmatlan, könyörtelen – a felsorolt jelzők „csak” fokozatokat fejeznek ki, de a lényegét nem érintik: az ilyen beállítódású ember nem képes a megbocsátásra. A PURIFIKÁTOR nem tud megbocsátani a ROSSZNAK, úgy érzi, hogy a ROSSZAT minden körülmények között, minden megfontolás nélkül büntetni kell. Amikor Jónás Ninivébe megy, hogy prédikáljon a bűnös város lakói ellenében, ki mondja a purifikátori beállítódás kulcsmondatát:

„Vétkesek közt cinkos, aki néma (Babits 1966).”

Ha valaki nem bünteti meg a bűnösöket, nem szól semmit ellenükben, a némaságával kooperál, így a cinkosukká válik. Jónás purifikátori lelkülete nem engedi a megbocsátást, a büntetést elkerülhetetlennek érzi, ki is hirdeti az ítéletét („*Még 40 nap és Ninive felfordítottatik!*”), és amikor megtudja, hogy Istene mégis megbocsát a bűnös város lakóinak, csalódottá válik és a pusztába vonul. A történelmi személyek közül ezt a viselkedési mintát testesítette meg – többek között – Savonarola, Kálvin vagy Robespierre. Saint-Just azzal vívta ki Robespierre haragját, hogy nem végeztette ki a foglyul ejtett angol katonákat. Saint-Just könyörületessége, megbocsátása elfogadhatatlan volt az engesztelhetetlen Robespierre számára.

Híressé vált példázatban Jézus úgy védi meg a házasságtörő asszonyt, akit a mózesi törvények alapján halálra kellene kövezni, hogy azt mondja:

„Aki közületek nem bűnös, az vesse rá először a követ (János 8: 7).”

Ezzel a gesztusával a purifikátori beállítódással száll szembe, amikor „visszalép” a büntetés kötelemétől, és megengedhetőnek tartja azt, ha nem büntetik meg a bűnös asszonyt. A jézusi attitűd a MEGBOCSÁTÓ személyiséghez illik, csak azért említem itt ezt a példázatot, mert szépen tetten érhető benne a kétféle beállítódás eltérő viszonya a büntetéshez. Akik Jézussal szemben itt büntetni akarnak, azok mind PURIFIKÁTOR érzületűek.

Ez az engesztelhetetlen beállítódás nélkülözhetetlen a társadalmi normák fenntartásához. A büntetés pszichológiai, társadalmi költségei sokakat elriasztanak a normasértő személy megbüntetésétől (Boyd és Richerson 1992), és ebben a helyzetben a norma megmaradásához szükség van olyan csoporttagokra, akik nem csak a normasértő magatartást, de a normasértők büntetésének elmulasztását, azaz a nem büntetőket is büntetik (Axelrod 1986). Ez a nem büntetőket büntetni szándékozó érzület maga a PURIFIKÁTOR beállítódás. Tegyük fel, hogy egy hallgató dohányzik a tanteremben, és a tanára nem teszi szóvá ezt a normasértést. Ha ebben a helyzetben a tanszékvezető a terembe lépve kérdőre vonja a tanárt, hogy miért nem szólt rá a hallgatóra, akkor a büntetés kötelezettségének elmulasztását kéri számon a tanáron, tehát purifikátori szerep szerint cselekszik. Minden olyan helyzetben, ahol a normák szankcionálását előírjuk adott szerepet betöltő személyek számára, a büntetés kötelezőségétől, azaz a purifikátor magatartás érvényesülésétől várjuk a normatív rend fenntartását.

A családi kapcsolatokon belül is kialakulhat az a „szerepmegosztás” a szülők között, amelyben tetten érhető a kétféle büntetéshez való viszony. Az egyik szülő (talán általában az anya) inkább hajlamos a megbocsátásra, míg a másik szülő (talán általában az apa) inkább szigorú, kérlelhetetlen a rossz gyerekekkel szemben. A szülői nevelési konfliktusok gyakran a MEGBOCSÁTÓ és PURIFIKÁTOR beállítódás közti különbségre vezethetők vissza.

A szegénységről szóló diskurzusokban gyakran felmerül a kérdés, miért is kell azokat a társadalmi csoportokat (feketéket, romákat, latinokat, az underclass, a prekariátus tagjait) támogatni, akik mélyszegénységben élnek. Ebben a vitában állandóan előkerül az érdemesség és érdemtelenység kategóriája. A szegénységhez, illetve annak támogatásához való viszonyt meghatározza az a beállítódás, amit az értékelő személy érez a szegények érdemességével kapcsolatban. A purifikátori nézőpont szerint:

„Csak maguknak köszönhetik a sorsukat. A maguk hibájából lettek azok, tehát ők rosszak, akik nem érdemelnek segítséget.” (komment az interneten)

E hozzáállás summája röviden annyi, hogy „ezek nemcsak egyszerűen szegények, hanem érdemtelen szegények”. Márpedig a ROSSZ (szegény) méltatlan, érdemtelen a segítségre.

„Miért támogassuk a mélyszegénységben élő romákat, amikor a magyarok közt is vannak szegények, akik viszont törekszenek saját helyzetük javítására, ezért jobban megérdemlik a segítséget.” (komment az interneten)

„Rendes családban nincs éhezés”, tehát támogatni sem kell senkit. Ez a logika érvényesíthető a menekültekkel szemben is, amikor az a kérdés, szabad-e, kell-e nekik segíteni:

„... óriási hiba ... úgy irgalmasságot hirdetni, hogy elfeledkezik arról, hogy irgalmasságot csak az arra méltó érdemel! Aki nem méltó, az nem!” (komment az interneten)

Ezek a mondatok nem az igazságtartalmuk vagy azok vitathatósága miatt fontosak itt számunkra. Csak annak jelzésére szolgálnak, hogy miként nyilvánulhat meg a purifikátori érzület konkrét hétköznapi helyzetekben, amikor a vita a másokkal szembeni megbocsátás lehetőségéről szól. Persze nem csak a nagyobb társadalmi csoportok tagjaival szemben lehet engesztelhetetlennek lenni, meg lehet tagadni a segítséget a „kollaboránstól” is, akiért *„... nem ejtünk oroszláncönnyeket, nem bocsátunk meg neki”,* aki *„nem áldozat, nem mártír, és nem tarthat igényt az együttérzésre”.*

A betört ablak elmélete (Wilson és Kelling 1982; Harcourt és Ludwig 2006) is arra az megfontolásra támaszkodik, hogy ha nincs a bűn (normasértés) megtorolva, pontosabban nincs a bűn eredménye azonnal helyreállítva, akkor a bűn a közönségen belül eszkalálódni fog, ezért már az elején meg kell akadályozni a folyamat kiteljesedését. Sokféle kontextusban, sokféle alkalommal meghirdették már a „zéró tolerancia” vagy a „nincs több pardon” politikáját szerte a világon. Ilyenkor mindig a büntetés kikerülhetetlenségének elvét érvényesítették valamely adott társadalmi-politikai gyakorlatban. A három csapás elvének alkalmazása ezt a purifikátori szemléletet emeli be a jogalkalmazásba, amely nem ad mérlegelési lehetőséget a bírónak a visszaeső erőszakos bűnözők büntetési tételeinek kiszabásakor. A mérlegelés tiltása itt az enyhébb ítéletben megnyilvánuló megbocsátás lehetőségét akadályozza meg. Ezen a ponton látszik mindennél világosabban, mit is jelent a büntetést kötelezőnek tekinteni. Amikor a kábítószer-fogyasztók körében alkalmazott tücsereprogramot azon az alapon támadják annak ellenzői, hogy az a drogosoknak (tehát a rosszaknak) – valamilyen módon – segíteni akar, akkor azt az elvet követik, hogy a rosszat mindenképpen büntetni kell, a drogosokkal szembeni hozzáállás nem lehet megbocsátó, segítő, kooperatív jellegű.

Összegezve: ez a beállítódás nemcsak elfogadhatónak tartja, ha valaki megbünteti a rosszat, de meg is követeli azt. A BÜNTETÉS nem opcionális, hanem KÖTELEZŐ. Ez a beállítódás már nem engedi meg, hogy a rossz RECIPIENS bármilyen segítséget kaphasson. Nincs elnézés, nincs megbocsátás, a büntetés teljes szigorával fel kell lépni a bűnös ellen. Viszont ez a szabály még a társadalmi kapcsolatrendszeren belül tartja a ROSSZAT, nem zárja ki őt a KÖZÖSSÉGBŐL. A PURIFIKÁTORI érzület ugyan a DONOR cselekvésével kapcsolható össze, de a DONOR minősítésén keresztül befolyással van a KÖZÖSSÉGNEK a RECIPIENSHÉZ való viszonyára is. Azzal, hogy ez a beállítódás kötelezővé teszi a büntetést, konfliktust okozhat ugyan a DONOR számára azzal, hogy az egyéni és a közösségi érzület esetleg eltér egymástól, de ettől még a DONOR számára választható cselekvési alternatívát biztosít. Ez a helyzet konfliktusos, de nem ellentmondásos.

A kirekesztő

Az eddig bemutatott három beállítódás a büntetéshez való, háromféle lehetséges deontikus viszony mentén értelmezhető: a közösségen belül olyan érzületek válhatnak dominánssá, amelyben a SZÉPLÉLEK tiltja, a MEGBOCSÁTÓ közömbösnek, opcionálisnak véli (megengedi, de mulaszthatónak is tartja), a PURIFIKÁTOR kötelezővé teszi a büntetést. A három beállítódás a büntetéshez való támogató viszony három – egyre erősödő – fokozataként jellemezhető. A tanulmány elején már hivatkoztam arra a tézisre, miszerint a tiltás, a közömbösség és a kötelezés fogalmai egymást kölcsönösen kizárják, viszont együttesen teljesen lefedik az elgondolható deontikus modalitások körét, amiből következik, hogy nem tudunk további büntetéshez kapcsolható modális viszonyt elképzelni, kifejezni. Mégis beszélnünk kell egy további beállítódásról, ami a büntetéshez való viszonyként ragadható meg, de ehhez már egy új szempontot is figyelembe kell vennünk.

A KIREKESZTŐ közösségi érzültre az jellemző, hogy egyrészt ROSSZNAK tartja azt, ha a DONOR segíteni próbál a ROSSZ RECIPIENSNEK, másfelől rossznak minősíti azt, ha a DONOR megtagadja a segítségnyújtást. Az első vonásban a kérlelhetetlen PURIFIKÁTOR beállítódáshoz hasonlít, a másodikban a SZÉPLÉLEK beállítódáshoz. A két elvárás együttesen viszont ellentmondásos helyzetet teremt a DONOR számára, hiszen akár segít a RECIPIENSNEK, akár nem, a KÖZÖSSÉG mindenképpen rossz minősítést ad neki. Ezt az ellentmondásos helyzetet egyféleképpen oldhatja meg: ha kilép belőle. A DONOR csak akkor kerülheti el a KÖZÖSSÉG negatív ítéletét, ha sikerül elkerülnie, hogy kapcsolat alakuljon ki közte és a RECIPIENS között. Ez az elkerülő magatartás akkor lehet a legsikeresebb, ha a közösség tagjai a rossz RECIPIENSEKET elkülönítik, kizárják a közösségből. Ez a beállítódás „testesíti meg” a szegregáció logikáját. A beállítódás kifejezésének, az érzület fenntartásának eszköze a jól ismert mondás: „Aki korpa közé keveredik, azt megeszik a disznók..”

A rosszak elkerülésének, kirekesztésének mintázatát fejezik ki az alábbi idézetek is:

„Ha testvéred megbántott, menj, és figyelmeztess négy szemközt. Ha hallgat rád, megnyered testvéredet. Ha nem hallgat rád, vigyél magaddal egy vagy két másik embert, hogy két vagy három tanú bizonyítsa a dolgot. Ha ezekre sem hallgat, jelentsd az egyháznak. Ha az egyházra sem hallgat, vedd úgy, mintha pogány volna vagy vámos (Máté 18: 15–17).”

„Kérlek titeket, testvéreim, tartsátok szemmel azokat, akik szakadásokat és botránkozásokat okoznak azzal, hogy az ellenkezőjét tanítják annak, amit tanultatok. Térjete ki előlük! (Pál levele a rómaiakhoz, 16: 17).”

Amikor a hétköznapi életben valaki deklarálja, hogy „nem megyek el a vitára, mert X-et nem tartom szalonképes vitapartnernek”, akkor ez a KIREKESZTŐ beállítódás határozza meg a döntését. A xenofób, rasszista, szegregációpárti, gyűlöletszító, kiközösítő politikai megnyilvánulások mind ide tartoznak, de az olyan társadalmi jelen-

ségek, mint a tabu, a tisztátalan, a pária, az érinthetetlen elkülönítése, a deportálás, az izolálás, a marginalizálás, a kiátkozás, a kasztosodás, az exkommunikálás, a stigmatizálás, a bojkott, és bizonyos értelemben még a börtönbüntetés is (a rossz szak teljes elkülönítése, elzárása a jóktól) ezt a társadalmi beállítódást példázza. Az emigrálás pedig értelmezhető egyfajta önkirekesztésként is. A kirekesztés eszköze és egyben szimbóluma a kerítés, a fal, bár az elkerülés, elkerítés megvalósulhat a kommunikáció „megtagadása”, a tudatos hallgatás (*silent treatment*) révén is.

Azzal, hogy a KIREKESZTŐ beállítódás kiszorítja a rosszakat, időleges megoldást talán szállítani képes, de ezzel még nem tudja megoldani azt, hogy kialakítsa és fenntartsa a kooperáció mintázatait a megmaradt közösségen belül. Az „elkerített” közösségen belül a kooperáció problémája ugyanúgy újratermelődik – csak mások lesznek a rosszak. Ebben az értelemben ez az érzület is erősen hipokrita jellegű. A KIREKESZTŐ érzületre igaz leginkább az, amit a büntetés egyre növekvő szigorúságának kontraproduktivitásával kapcsolatban lehet állítani.

„... a büntetés magas aránya a 'stigmaerőzió' jelenségét idézheti elő, amikor a büntetés elveszíti a megfelelően arányos jellegét, amit a méltányosságból és arányosságból fakadó hitelességnek köszönhet. Ahogy növekszik a társadalmi és kulturális távolság a büntető és a büntetett között, úgy csökken a hajlam a büntetés jogosságának elfogadására. Mind az eljárási, mind az elosztási igazságossággal való elégedetlenség növelheti a jogi cinizmust és az engedetlenséget. Ezek a folyamatok különösen felerősödhetnek gyenge társadalmi, de erős jogi kontroll létezése esetén. (Fagan és Meares 2008).”

Az elzárás/kizárás logikája azért is diszfunkcionálissá válik egy pont után, mert az elkerítés költségei egyre nagyobb terhet jelenthetnek a közösség egésze számára. Jól szemlélteti ezt az USA börtönpolitikájának esete: a szigorú büntetési politika eredményeként 2015-re a világ börtönpopulációjának 25 százaléka volt amerikai, miközben a teljes lakosságra vetítve csak 5 százalékos volt ez az arány (Stein 2015).

Négy értékelési szabály

A bemutatott négy beállítódásnak megtalálhatjuk a megfelelőit a játékelméleti tanulmányokban, különösen az indirekt reciprocitás jelenségével foglalkozó cikkekben, amelyekben a kooperációképes értékelési szabályokat keresik számítógépes szimulációk segítségével (Sigmund 2010; Ohtsuki és Iwasa 2006). Négy sikeres értékelési szabályt különítettek el egymástól: a képmutató IMAGE SCORING (Nowak és Sigmund 1998), az egyszerű kiállítású SIMPLE STANDING (Ohtsuki és Iwasa 2004; Ohtsuki és Iwasa 2006, 2007), a szigorúan ítélkező STERN JUDGING (Pacheco et al. 2006; Brandt és Sigmund 2004) és az elkerülő SHUNNING módszert (Takahashi és Mashima 2003; Ohtsuki és Iwasa 2007; Panchanathan és Boyd 2004). A cikkben elemzett beállítódások és a reciprocitáselméletekben beazonosított értékelési sza-

bályok között az alábbi összerendelés teremthető meg.

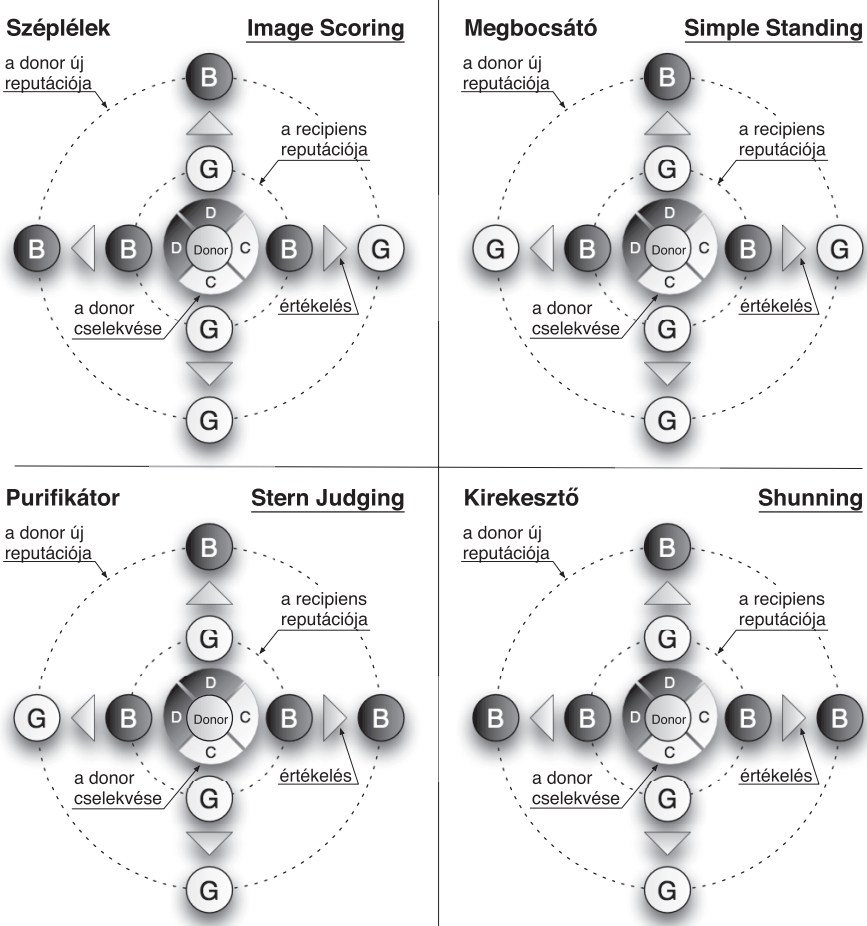
2. táblázat: A négy beállítódás

beállítódás	értékelési szabály	
széplélek	Image Scoring	képmutató
megbocsátó	Simple Standing	egyszerű kiállítású
purifikátor	Stern Judging	szigorúan ítélkező
kirekesztő	Shunning	elkerülő

Az értékelési szabályokat ugyanazon logika mentén jellemezhetjük, mint ahogy bemutatuk a közösségi értékelésekben tetten érhető beállítódásokat. Mindig meg kell adnunk, hogy a DONORT miként minősítik az egyes értékelési szabályok, ha a DONOR kooperálhat (segítheti a másikat) vagy dezertálhat (megtagadhatja a segítséget), illetve a RECIPIENS és a DONOR reputációja vagy jó vagy rossz lehet.

A formális jellemzőik egybevetésével kimutatható az is, hogy a kétfajta reciprocitás elemzésekor feltárt sikeres kooperációkész stratégiákban nagyfokú hasonlóságok fedezhetők fel és a direkt és indirekt reciprocitás jelenségeiben rejtett összefüggések vannak (Syi 2013, 2014a). A logikai tulajdonságaik alapján az elemzett értékelési szabályok közül van egy elsőrendű (IMAGE SCORING) és van három másodrendű. A nagyobb valóságűséggel bíró társadalmi modellek felépítéséhez alkalmazott harmadrendű szabályok kimerítő elemzésének az lett az eredménye, hogy összesen nyolc kooperációkész stratégia különíthető el (Ohtsuki és Iwasa 2006). E nyolc értékelési szabály közül kettő másodrendű (a SIMPLE STANDING és a STERN JUDGING), a többi harmadrendű fogalom. Utóbbiak azonban levezethetőek, dekomponálhatóak a már ismert másodrendű értékelési szabályok segítségével, ami azt jelenti, hogy a harmadrendű fogalmak segítségével alkotott finomabb modell felépítéséhez nincs szükség új fogalmak felvételére (Syi 2013, 2014a).

1. ábra: A négy-négy beállítódás és értékelési szabály

Az értékelési rendszereket bemutató ábrán látszik,⁵ hogy a négy stratégiának van két közös vonása, és két dimenzióban különböznek egymástól (az ábra azt mutatja, hogy az egyes szabályok miként értékelik a DONOR cselekvését (C vagy D) a jó (G) vagy rossz (B) RECIPIENSSEL szemben: a középső körön láthatóak a RECIPIENS jelenlegi, a szélső körön pedig a DONOR új reputációs értékei). A négy stratégia megegyezik a jó RECIPIENSSEL szembeni viselkedések értékelésében: a DONOR reputációja jó lesz, ha kooperál a jó RECIPIENSSEL, és rossz minősítést kap, ha nem segít rajta (a jó RECIPIENSSEL szembeni cselekvés értékelését ábrázoljuk az ábrák függőleges tengelyein, amelyek jól láthatóan teljesen megegyeznek egymással). Az értékelési rendszerek közt csak a rossz RECIPIENSSEL szembeni viselkedés értékelésében van különbség,

5 Az ábráról bővebben lásd: Syi (2008, 2014b).

ami a vízszintes tengelyeken látható eltérésekben érhető tetten. A négyféle beállító-dás és négyféle értékelési szabály az alábbi táblázatban látható módon kapcsolható össze és jellemezhető a büntetéshez való viszonyon keresztül.

3. táblázat: Az attitűdök/értékelések és a büntetés kapcsolata

beállító-dás	értékelési szabály	cselekvés	értelme	R	modalitás	következmény
széplélek	Image Scoring	¬segít	büntet	B	tilos	büntetni tilos
		segít	¬büntet	G	megengedett	
megbocsátó	Simple Standing	¬segít	büntet	G	megengedett	büntetni opcionális
		segít	¬büntet	G	megengedett	
purifikátor	Stern Judging	¬segít	büntet	G	megengedett	büntetni kötelező
		segít	¬büntet	B	tilos	
kirekesztő	Shunning	¬segít	büntet	B	tilos	cselekedni tilos
		segít	¬büntet	B	tilos	

A négy eset közül a DONORNAK csak egyetlen esetben van igazán döntési lehetősége: amikor a büntetést opcionálisnak tekinti a közösség (MEGBOCSÁTÓ beállító-dás esetében). Két másik helyzetben, a SZÉPLÉLEK és a PURIFIKÁTOR érzület dominanciája-kor a közösség vagy tiltja, vagy kötelezően előírja, de mindkét esetben preskripcióról van szó, ami a DONOR számára nem hagy mérlegelési lehetőséget – már amennyiben a közösség tagja akar maradni. Ugyanez a kérdés a negyedik esetben is (a KIREKESZTŐ beállító-dás fennállásakor), és ha a DONOR a közösség tagja akar maradni, akkor a közösségi érzület arra fogja őt sarkallni, hogy inkább a rosszakat zárja ki a közösségből, mint hogy a közösség zárja ki őt magát azzal, hogy negatív reputációt ad neki, bárhogyan is cselekedjék. A SZÉPLÉLEK mentalitás számára a megbocsátás irreleváns, hiszen döntése során egyáltalán nem figyel a másakra, csak a saját cselekvésének önértékébe vetett hit mozgatja. A KIREKESZTŐ beállító-dású ember sem foglalkozik a megbocsátás kérdésével, számára csak a rossz ember elkerülése/kirekesztése ad megnyugvást. A másik két érzületben viszont központi jelentősége van a megbocsátáshoz való viszonyulásnak. A MEGBOCSÁTÓ és a PURIFIKÁTOR beállító-dás közti különbség abból érthető meg leginkább, hogy mit tartanak a megbocsátásról. A beállító-dások közül a SZÉPLÉLEK az érzületetikák körébe sorolható, a másik három a felelősségetikák közé. A SZÉPLÉLEK beállító-dás érzéketlen a RECIPIENS reputációjára, a MEGBOCSÁTÓ és a KIREKESZTŐ érzület pedig a DONOR cselekvésétől függetlenül ítélkezik.

A büntetés paradoxona

A büntetésnek az a vonása, hogy reaktív, azt is jelenti egyben, hogy a büntetés fogalmilag megköveteli a rossz, büntetendő cselekvés létezését, amiből az is következik, hogy a büntetés logikai minőségét tekintve másodrendű cselekvés. Az itt elemzett

négyféle értékelési stratégiák egymásnak ellentmondó lehetőségei logikai paradoxont rejtenek. A büntetés paradoxonáról írtam korábban is (Syi 2009, 2014a), de akkor cselekvésekre vonatkoztattam, most viszont értékelési szabályok kapcsán szembesülhetünk ugyanazzal a jelenséggel. Abban a pillanatban, hogy a büntetés másodrendű jelenségét beemeljük a társadalmi gyakorlatba, amikor egy cselekvésre azt mondjuk, hogy „ez büntetésnek számít”, akkor logikai paradoxon keletkezik, amelyben a bemutatott négy értékelési rendszer közül bármelyik választható, mind-egyikre adható lesz igazolás.

Nem lehet, de nem is érdemes megválaszolni azt a kérdést, hogy az elemzett beállítódásokat hol és hogyan találhatjuk meg a tényleges társadalmi gyakorlatban. Beszélhetünk beállítódásról, attitűdről, de akár személyiségtypusról is, valamint egyéni vagy közösségi érületről egyaránt. Mindegyik értelmezés hasznos lehet. A bemutatott beállítódástípusok mindig változó mértékben, és mindig osztott módon ismerhetők fel. Egy-egy személyen belül témáról témára változhat, hogy milyen érülettel eltelve ítélkezik, és természetesen a személyes beállítódásaink időben is változhatnak. A közösségi szinten is dominánssá válhat az egyik vagy másik érület, sőt vélhetőleg még valamiféle ciklikusságot is lehetne találni a közösségek történelmében, ahogy a büntetéshez való viszonyban váltja egymást az egyre erősebb vagy egyre gyöngébb büntetés iránti igény.

Abstract: Maintaining the cooperative patterns within a community requires reciprocal strategies that can be interpreted with the help of punishment. Punishment is the reinterpretation of a social action. We can distinguish four types of social attitude toward (or assessment logic for) punishment that are capable of creating and maintaining cooperation in larger groups. In characterizing these attitudes toward punishment, we need to apply deontic modalities. As soon as punishment becomes embedded in our social practice as a second-order phenomenon, a logical paradox emerges, because when an action is said to be regarded as punishment, no matter which one of the four assessment systems is selected, it will be possible to justify it.

Irodalom

- Axelrod, R. (1986): An evolutionary approach to norms. *The American Political Science Review*, 80(4): 1095–1111.
- Bedau, H. A. – Kelly, E. (2015): Punishment. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/entries/punishment/>.
- Belpap, N. – Perloff, M. – Xu, M. (2001): *Facing the Future. Agents and Choices in Our Indeterminist World*. Oxford University Press.
- Babits M. (1966): *Jónás könyve*. Budapest: Helikon.
- Bittner, Th. – Donnelly, M. – Smith, B. (2004): Individuals, universals, collections: On the foundational relations of ontology. In Varzi, A. C. – Vieu, Laure (eds): *Formal Ontology in Information Systems*, IOS Press, 37–48.
- Boyd, R. – Richerson, P. J. (1992): Punishment allows the evolution of cooperation

- (or anything else) in sizable groups. *Ethology and Sociobiology*, 13: 171–195.
- Brandt, N. – Sigmund, K. (2004): The logic of reprobation: Assessment and action rules for indirect reciprocation. *Journal of Theoretical Biology*, 231: 475–486.
- Erdélyi Á. (2007): Vallás és erkölcs kapcsolata a „Vallásszociológiá”-ban. *Holmi*, 19(7): 911–930.
- Fagan, J. – Meares, T. L. (2008): Punishment, deterrence and social control: The paradox of punishment in minority communities. *Ohio State Journal of Criminal Law*, 6: 173–229.
- Frijda, N. H. (1994): The lex talionis: On vengeance. In van Goozen, S. H. M. – Van de Poll, N. E. – Sergeant, J.A. (eds): *Emotions: Essays on emotion theory*. Lawrence Erlbaum Associates, 263–289.
- Gilbert, M. (1999): Social rules: Some problems with Hart’s account, and an alternative proposal. *Law and Philosophy*, 18(2): 141–171.
- Harcourt, B. E. – Ludwig, J. (2006): Broken windows: New evidence from New York City and a five-city social experiment. *The University of Chicago Law Review*, 73: 271–320.
- Hardin, G. (1982): Discriminating Altruism. *Zygon*, 17(2): 163–186.
- Hohfeld, W. N. (2000): Alapvető jogi fogalmak a bírói érvelésben. In Szabó M. – Varga Cs. (szerk.): *Jog és nyelv*. Kiadó nélkül, 59–96.
- Kleinig, J. (1972): R. S. Peters on punishment. *British Journal of Educational Studies*, 20(3): 259–269.
- Levine, D. N. (1981): Rationality and freedom: Weber and beyond. *Sociological Inquiry*, 51(1): 5–25.
- Machiavelli, N. (1978): Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről. *Niccolò Machiavelli művei*, I. kötet. Budapest: Európa Könyvkiadó, 87–441.
- Moretti, A. (2009): The geometry of standard deontic logic. *Logica Universalis*, 3:19–57.
- Nowak, M. A. – Sigmund, K. (1998): Evolution of indirect reciprocity by image scoring. *Nature*, 393: 573–577.
- Ohtsuki, H. – Iwasa, Y. (2004): How should we define goodness? – reputation dynamics in indirect reciprocity. *Journal of Theoretical Biology*, 231(1): 107–120.
- Ohtsuki, H. – Iwasa, Y. (2006): The leading eight: Social norms that can maintain cooperation by indirect reciprocity. *Journal of Theoretical Biology*, 239(4): 435–444.
- Ohtsuki, H. – Iwasa, Y. (2007): Global analyses of evolutionary dynamics and exhaustive search for social norms that maintain cooperation by reputation. *Journal of Theoretical Biology*, 244(3): 518–531.
- Pacheco, J. M. – Santos, F. C. – Chalub, F. A. C. C. (2006): Stern-Judging: a Simple, Successful Norm which Promotes Cooperation under Indirect Reciprocity. *PLoS Computational Biology*, 2(12):1634–1638.
- Panchanathan, K. – Boyd, R. (2004): Indirect reciprocity can stabilize cooperation without the second-order free rider problem. *Nature*, 432: 499–502.

- Rawls, J. (1981): Kétfajta szabályfogalom. Lónyai Mária (szerk.): *Tények és értékek. A modern angolszász etika irodalmából*. Gondolat, 364–416.
- Searle, J. R. (1995): *The Construction of Social Reality*. The Free Press.
- Searle, J. R. (2009): *Beszédaktusok*. AKI, Gondolat Kiadó.
- Sigmund, K. (2010): *The Calculus of Selfishness*. Princeton University Press.
- Starr, B. E. (1999): The structure of Max Weber's ethic of responsibility. *Journal of Religious Ethics*, 27(3): 407–434.
- Stein, J. (2005): The Clinton dynasty's horrific legacy: How "tough-on-crime" politics built the world's largest prison system. *Salon*, 2015. 04. 13, http://www.salon.com/2015/04/13/the_clinton_dynastys_horrorfic_legacy_how_tough_on_crime_politics_built_the_worlds_largest_prison/.
- Syi (2008): *Cselekvésemélet dióhéjban*. Budapest: Typotex.
- Syi (2009): Önzetlenségelméletek. *BUKSZ*, 21(3): 226–233.
- Syi (2013): A reciprocitás rejtett mintázatai. *Szociológiai Szemle*, 23(3): 30–50.
- Syi (2014a): Hidden patterns of reciprocity. *Journal of Theoretical Biology*, 345: 92–98.
- Syi (2014b): *syi.hu/cse*. L'Harmattan – Könyvpont Kiadó.
- Takahashi, N. – Mashima, R. (2003): *The emergence of indirect reciprocity: Is the standing strategy the answer?* (kézirat)
- Von Wright, G. H. (1963): *Norm and Action*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Wilson, J. Q. – Kelling, G. L. (1982): Broken windows: The police and neighborhood safety. *Atlantic Monthly*, 29(38).
- Weber, M. (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I.* KJK.
- Weber, M. (1998): *Tanulmányok*. Budapest: Osiris.